Türk Dili ve Kültürünün 950 Yıllık Şaheseri

EGEMENLİK VE MUTLULUK BİLGİSİ

KUTADGU BİLİG

YÛSUF HÂS HÂCİB

Çeviri Yazı ve Günümüz Türkçesi

Yaşar Çağbayır

ÖTÜKEN

"Kutadgu Bilig, Türk kültür tarihinin,
Türk dili ve edebiyatının önemini hiç kaybetmeyen bir eseridir."
Ahmet DEMİRTAŞ

ÖN SÖZ

Türk dili ve edebiyatı ile Türk dünyası kültür ürünlerinin şaheserlerinden olan *Kutadgu Bilig*'in telifi neredeyse on asra yaklaştı. Bilim âlemince tanınması ise yüz elli yıl öncesine dayanmaktadır. *Kutadgu Bilig* üzerine yapılan çalışmaların ilki yabancı Türkologlara aittir. Ancak 55 yıl sonra 1925'te Özbek bilim adamı Fitrat, bir yıl sonra da Türkiye'de Fuat Köprülü'nün yaptığı çalışmaları görebiliyoruz. (Uçar 2015; 65-67) *Kutadgu Bilig*'le ilgili asıl köklü çalışmalar İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişmiş ve yoğunlaşmıştır. Bugün için gerek Türkiye'de gerekse diğer Türk devletlerinde, İran, Çin, Rusya ve Avrupa ülkelerinde çok sayıda yayınlar yapılmaktadır. Başlangıçtaki çalışmaların çoğu dil ve edebiyat açısından olmasına rağmen son zamanlarda siyasal bilimlerden psikolojiye, sosyolojiye, eğitim bilimlerinden felsefeye kadar pek çok alanda araştırma, inceleme ve akademik çalışmalar yapılmaktadır.

Kutadgu Bilig'de yer alan kadim Türk kültür ve devlet hayatına ait unsurlar İslamiyete ters düşmez. Bu konuda daha önceleri yayınlanan *Günümüz Türkçesiyle Kutadgu Bilig* adlı eserimizde konuya uygun ayet ve hadisleri serdederek İslamiyet dışında bir inanç sistemi ile bağdaştırmanın doğru olmadığını belirtmiştik. Şurası bir gerçektir ki toplumlar münasebette bulundukları komşu toplumlardan kültür, bilgi ve yaşam şekilleri bakımından etkilenmektedirler. *Kutadgu Bilig*'de de bu tür etkilenmeler söz konusu olabilmektedir. Yûsuf Hâs Hâcib, -çok önem verdiği- akıl süzgecinden geçirerek İslamiyete ters düşmeyenlerini eserine almıştır. Bazı zıtlıkları da çatıştırarak doğruyu sezdirmek amacındadır. Bütün bunlara rağmen eserin bütünü dikkate alındığı zaman söz konusu edilen hususların neredeyse tamamı bugün de geçerli olan evrensel değerlerdir.

Yûsuf Hâs Hâcib'in çizdiği tablo kültürel akla dayalı yeni bir siyasi ufuk belirleme çabasıdır. Onun öngördüğü devlet yönetimi ve sosyal yapı belki de ideal niteliktedir. İdeali olmayan toplumlar daha iyiye ulaşamazlar. Gelişmenin, ilerlemenin, başarının temelinde akıllı idealizm yatar. Akıllı bir idealizm derken ait olduğu toplumun dil, din, âdet, anane vb. ortak değerler harmanından oluşturulmuş bir kültürel dinamizmden hareketle yeniyi inşa etmeyi kastediyoruz.

Tarihin ve kültürün kazanımlarının yeni değerlerle sunumu yeni ufuklara açılmak demektir. *Kutadgu Bilig* müellifi bu açılımı yapmış ve bu muazzam eseri, bizlere bırakmıştır. Ondan yeterli istifadeyi sağlayabilmek için yeniden okumak ve yeniden elden geçirerek her meslek, meşrep ve seviyede değerlendirmek lüzumu vardır. Artık, kalıp ifadelerden çıkmak, değerlerin özüne inip yeni yeni çıkarımlarda bulunmak gerektiği kanısındayım.

Geçmişten gelen dilsel bildirimleri bugüne aktarmak için yeni bir bildirim hâlinde sunmak lüzumu vardır. Çünkü o bildirimin sahip olduğu düşünce biçimi ve ortamı geçmişte kalmıştır, toplumda zaman içinde değişmeler vuku bulmuştur. Yeni bir bildirim hâline getirilerek sunulan geçmişten gelen bildirim dil sayesinde geleceğe aktarılır. Ancak bu aktarmaya dayalı bildirimler aklın süzgecinden geçirilerek yeniden şekillendirilirken, kısacası günün şartlarına uyumlu hâle getirilirken bir ucuyla da geleceğe kalıcı ve yön verici niteliği ön planda tutulmalıdır. Bu alanda *Kutadgu Bilig*'le ilgili olarak yapılacak çok ve çok yönlü araştırma, inceleme bizleri beklemektedir. Arat'ın dediği gibi *"Kutadgu Bilig, hâlâ el sürülmemiş bir abide hâlinde karşımızda durmaktadır."*

Kutadgu Bilig, 11. yy. Türk toplumunun dünya tasavvurunu yansıtmakla kalmıyor, bize bugün için de bugünkü dünya tasavvurumuza şekil vermeyi sağlayacak bildirimler taşıyor. Yûsuf Hâs Hâcib, eseri *Kutadgu Bilig* aracılığıyla 11. yy. Türk - İslam toplumuna bir şeyler söylemiştir. Ama bu söylemleri sadece orada kalıcı değildir, bugüne de ulaşmaktadır. Bugünün Türk topluluklarına da hitap etmektedir. Bu söylem ve bildirimler, geleceğe de uzanacaktır. Bazı yargılar, bugün için geçerliliğini yitirmiş ya da hitap ettiği kurum ve kuruluşlar ortadan kalkmış olabilir. Ama onun yerine başka bir adla, başka bir yapıda hayatını sürdürmektedir. O hâlde, o eski bildirimi bugüne ve bugünün şartlarına taşımak gerekir. Çünkü *Kutadgu Bilig*, bir dilsel üründür. Dilsel ürünlerin üç boyutu vardır: Geçmiş, şimdi ve gelecek. Böyle bir dilsel ürün geçmişten birtakım deneyim ve değerler taşır. Aynı zamanda hâl dediğimiz şimdiki zaman ise o eserin meydana getirildiği çağın gerekleri ve içinde bulunduğu ortamdır. Gelecek ise o gün için sağladığı yararı bugüne de ulaştırmasıdır. Elbette ki bu süreç içinde dilde meydana gelen gelişme ve

değişmeler bugün için o eseri okumak isteyenlere yabancı gibi gelecektir. Bu yüzden o günün dilini yeterince bilmeyen veya uzman olmayan kişiler anlayamaz veya anlamakta güçlük çekerler. Bu da yapmak istedikleri çalışmanın başarısını etkileyecektir. Mesela *Kutadgu Bilig*'i okuyup incelemek isteyen bir sosyolog, bir siyaset bilimcisi ya da aşçılık yapan bir kimse Orta Türkçe dönemine ait olan Karahanlı Türkçesini bilmeyebilir. Kendi mesleği ve işiyle ilgili olarak yapacağı çalışma için Karahanlı Türkçesini öğrenmeye fırsat ve ortam bulamayabilir de. Bu durumda o kişiye yapılacak yardım, *Kutadgu Bilig* gibi bir eseri onun anlayabileceği günümüz Türkiye Türkçesine aktarılmış bir metin olarak sunmak olmalıdır.

Atalarımızdan bize intikal eden klasikler, ilgili bilim adamları ve meslek sahiplerinin değerlendirip kamuya sunmaları sayesinde yararlı olur. Geçmişten akıp gelen kültürünü tanımayan ve tanıtamayan toplumların kültürsüz muamelesi gördüğü çağımızda, on asır önceden kaleme alınmış ve pek çok alanda evrensel nitelik taşıyan öğütlerinin ve düşüncelerinin, tespitlerinin daima hatırlanması gerektiğine inanıyorum. Bu sebeple kolay ulaşılabilir ve anlaşılabilir olması için azami gayretle *Kutadgu Bilig*'i günümüz Türkiye Türkçesine aktardım. Daha önce de öğrencilerimle bu tür bir çalışma yapmış, onların seviyesine uygun roman tarzı bir *Kutadgu Bilig* çevirisi gerçekleştirmiştim. Geçen çeyrek asır içinde hatırı sayılır baskı sayısına bakarak iyi rağbet gördüğünü tahmin edebiliyorum.

Bu kez, *Kutadgu Bilig* ile ilgili olarak çeşitli dallarda araştırma yapacaklara kolaylık olması bakımından aynı sayfada hem transkripsiyonlu metnini hem de günümüz Türkiye Türkçesine aktarılmış şeklini vermeyi düşündüm. Arat ve Kaçalin metinlerini birleştirerek yeni bir metin oluşturdum. Semih Tezcan ve başkalarının okuma düzeltmelerini bu metne işledim. Ayrıca Mısır ve Fergana nüshalarının tıpkıbasımları ile karşılaştırmalar yaptım. Herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için Arat'ın beyit numaralandırmasını korudum. *Kutadgu Bilig* transkripsiyonlu metni ile çevirisinin aynı sayfada ve bir arada bulunmasının araştırmacılara kolaylık sağlayacağını umut ediyorum.

Türkiye Türkçesine aktarma sırasında mümkün olduğunca metne bağlı kalmaya özen gösterdim. Anlaşılmayı kolaylaştırmak için parantez içinde açıklık getirici ifadelere yer verdim. Ama yine de kelime kelime aktardığım düşünülmemelidir. Asıl metin de okunarak farklı bir anlam çıkarılabileceği de dikkate alınmalıdır.

Doğrudan *Kutadgu Bilig* metnini ve Türkiye Türkçesine aktarımını vermek de mümkündü. Ancak *Kutadgu Bilig*'in anlaşılabilmesi için bazı kavram ve durumların açıklanması gerekiyordu. Bu yüzden bu çalışmayı iki bölüm hâlinde

düzenledim. İlk bölüm Yûsuf Hâs Hâcib ve eseri *Kutadgu Bilig*, ikinci bölüm ise *Kutadgu Bilig* metni ve Türkiye Türkçesine aktarımından oluşmaktadır. Çalışmanın hacmini artırmamak için ele alınması gereken pek çok hususu uzmanlarına bırakmayı yeğledim.

Kutadgu Bilig üzerine yirmi beş yıl önce yaptığım çalışmadan sonra onu tekrar ele almam, Paris Yunus Emre Enstitüsü Müdürü Sayın Dr. Ahmed Bakcan Bey'in, *Kutadgu Bilig*'i enstitülerinde tanıtmam için tarafıma sundukları teklif üzerine oldu. Çalışmada kolaylık sağlaması için önce Arat'ın beyit düzenlemesine göre muhtelif okuma ve sözlük çalışmalarını, Kaçalin okumasını dikkate alarak metin üzerine uygulamakla işe başladım. Böylece beyitler ve sayfalar arasında dolaşmam kolaylaştı. Başka araştırmacıların da aynı şekilde yararlanabilmesi için bu çeviri yazılı metin ile günümüz Türkçesine aktarımını yayımlamam gerektiği kanaatine vardım.

Başta Paris Yunus Emre Enstitüsü Müdürü Dr. Ahmed Bakcan olmak üzere Ötüken Neşriyat'tan Ertuğrul Alpay ve editörleri Göktürk Ömer Çakır, Ayşegül Büşra Çalık ve Ötüken Neşriyat çalışanlarına teşekkür ederim. Balasagunlu Yûsuf Hâs Hâcib ve *Kutadgu Bilig*'i istinsah ederek baş tarafına manzum giriş ekleyen müstensihin bizlerden tek beklediği duadır. Allah'ın rahmetinin üzerlerine olması dileğiyle…

Yaşar ÇAĞBAYIR
Söke, 26 Ağustos 2019

BİRİNCİ BÖLÜM

YÛSUF HÂS HÂCİB VE ESERİ KUTADGU BİLİG

YÛSUF HÂS HÂCİB VE ESERİ KUTADGU BİLİG

Dilimize ve edebiyatımıza ilk mesnevi türü bir eseri, *Kutadgu Bilig*'i kazandırmış olan Yûsuf Hâs Hâcib (Uluğ Hâs Hâcib) hakkında bilinenler hiç denilecek kadar azdır. Eserinde kendinden sadece bir kez söz eder.

ay yusuf kerek sözni sözle köni
kereksiz sözüg ḳılġa ḳora (6627)

(Ey Yûsuf, gerekli ve doğru sözü söyle. Gereksiz sözü gizle, onun zararı dokunur.)

Şair hakkındaki bilgimiz, bu beyit ile kitaba sonradan eklenmiş olan biri mensur, diğeri manzum iki mukaddimeden edindiklerimizden ibarettir.

"Bu kitabı yazan Balasagun şehrinden takva sahibi bir zattır." (A23/24)

"Dikkatle bak, bu kitabı te'lif eden insan insanlar arasında ileri gelen hünerli bir kimse imiş." (B54)

"Yaşadığı yer Kuz-Ordu memleketi imiş, kendisi asil bir aileden olup dili de buna göredir." (B57)

Bu mukaddimeden anladığımıza göre şair Balasagun'da (Kuz-Ordu) dünyaya gelmiştir. Soylu bir ailenin çocuğudur.

"Doğruluk, hürmet ve zühde sahip olduğu gibi, bir de takva sahibi, bilgili ve temiz bir insan imiş. (B56) Bu türlü faziletler ve meziyetler ile kendilerini süslemiş ve bahtiyar bir hayat sürmüştür." (B55)

Sahip olduğu bilgisi, erdemi, zühd ve takvası ile toplum içinde en üst hürmet mertebesine ulaşmıştır. *"Yûsuf'un doğduğu Balasagun şehri… Karahanlılar devrinde sayılı medeniyet merkezlerindendi. Ancak Yûsuf'un gençliğini nerede geçirdiği, hangi ilde, hangi medresede, kimlerden ders gördüğü bilinmiyor."* (Banarlı 1971; 230) Gençliği ve gördüğü öğrenimi hakkında bilgimiz olmamasına rağmen, eserinden onun iyi bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Hatta *"Gençliğinden beri*

Türk devlet teşkilatı içinde mühim vazifeler görmüş ve belki de ölünceye kadar aynı teşkilat içinde çalışmakta devam etmiştir." (Arat 1991; XXI) Eserin incelenmesinden anlaşılmaktadır ki Yûsuf Hâs Hâcib, *"münevver ve mütefekkir bir şahsiyet sıfatı ile kendi devir ve muhitinde elde edilebilecek bütün bilgi ve fikirleri edinmeye çalışmış olduğu gibi, bunların bir kısmını bizzat elde etmiş olması da tabiidir."* (Arat 1991; XXII) Kendisinden bir asır önce yaşamış olan bir Türk filozofu olan Fârâbî'nin (870-950) görüşlerinden etkilendiği malumdur. *"Şairin soydaşı ve vatandaşı olan Fârâbî'nin eserlerini mütalaa etmiş ve onun fikirlerini belki herkesten daha iyi anlamış…"* (Arat 1991; a.y.) olmalıdır. İbni Sina'nın (980-1037) talebesi olduğu söylenmekteyse de bu söylenti, İbni Sina'nın fikirleriyle *Kutadgu Bilig* müellifinin felsefi ve içtimai görüşlerinin örtüşmesinden kaynaklanmaktadır. (Banarlı 1971; 231)

O sadece bir şair değil, devrinin âlim ve mütefekkiridir. Fârâbî'deki bilginin kaynağı, mahiyeti ve çeşitleri gibi derin felsefe yapmadan (belki de eserine bu fikirlerini yansıtmamıştır) doğrudan bilmenin ve bilgi edinmenin gerekleri üzerinde durmuştur. Türk asıllı Fârâbî, devletin temeline akıl, bilgi ve bilgeliği koymuş ve devlet yönetiminde aklın ve bilginin önemini devlet reisinin şahsında temellendirmiştir. Yûsuf Hâs Hâcib de Ögdülmiş'in şahsında *bilgi* ve *aklı* seslendirmiş, iyi yöneticinin de *akıllı* ve *bilgili* olması gerektiğini vurgulamıştır. *Kutadgu Bilig*'de *"akıl, daha çok ahlak ve siyaset açısından"* değerlendirilmiştir. (Göksu 2019; 131)

Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan'ın sözlerinde ifadesini bulan,

> *"Gün tuğ bolsun, gök kurıkan (Güneş sancak / bayrak olsun, gök kubbe de çadır)"* fikri Fârâbî'de *"başına Tanrı'yı, merkezine insanı yerleştirdiği kâinatı bir bütün olarak incelemiş, öte yandan da devleti, kademe kademe içine alan bir dünya devleti"* (Olguner 1999; 46) olarak gelişmiş ve Yûsuf Hâs Hâcib'de,
>
> bu ay toldı aydı ay ilig kutı
> aşasu ajun el yaḍılsu atı (0836)

(Aytoldı dedi: Ey kutlu kağan, ülkelere hâkim ol, iyi adın dünyaya yayılsın." İfadesiyle netleşmiştir. Onda devlet sınırlarından söz edilmez, *"dünya beyi"* ifadesi geçer. Burada ve benzer anlatımlarda Yûsuf Hâs Hâcib'in de *"dünya devleti"*ne yakın bir devlet fikri vardır. Bu ve benzeri fikirler daha sonraları (âlem-şümûl) Türk cihan hâkimiyeti fikri ile Osmanoğulları Türk İmparatorluğu'nda *"devlet-i ebed-müddet"* fikrine temel teşkil etmiştir.

> *"Fikrî terbiyesinde, sosyal görüş ve düşüncelerinde kuvvetli İslam tesiri görülen Yûsuf Hâs Hâcib'in müşterek İslam kültürü karşısında millî kalmaya muvaffak olmuş tarafları mühimdir."* (Banarlı 1971; 231)

Kutadgu Bilig'i, Balasagun'da yazmaya başlamıştır. Bu konuda kendi eserinde şöyle der:

yıl altmış iki erdi tört yüz bile
bu söz söyledim men tutup can süre (6623)

(Hayatımda bu sözleri söylediğim zaman, sene dört yüz altmış iki idi.)

"O bir kitabını nazma çekip, tamamlamış ve doğduğu memleketten ayrılmıştır. (B58) Esasını yazmış ve tertibe koymuş; fakat bu manzume son şeklini Kâşgar ilinde almıştır." (B59)

Eserini, Kâşgar'a giderek 1070 yılında tamamladığı anlaşılmaktadır. Bu beyitlerden ve ekleme mukaddimeden anladığımıza göre eser, Doğu Karahanlı başkenti Kâşgar'da H 462 (M 1069-70) yılında tamamlanmıştır. Eseri yazma işinin on sekiz ay sürdüğünü bizzat belirtmiştir:

tükel on sekiz ayda aydım bu söz
üḏürdüm aḏırdım söz eṽdip tire (6624)

(Bu sözleri tam on sekiz ayda söyledim; sözleri toplayıp, derleyerek, seçtim ve ayırdım.)

"Hanlar hanı, Tavgaç Kara Buğra Han'ın huzurunda eserini okumuştur." (B60)

Eserini, Karahanlıların hakanı *(Tavgaç Uluğ Buğra Kara Han Ebu Ali Hasan b. Süleyman Arslan Kara Han)* Süleyman Arslan Hakan oğlu Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunmuş ve huzurunda okumuştur. (Arat 1991; IX) Bu hükümdar hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak Rus Türkolog ve Şarkiyatçısı Bartold, V. (Vasilij Viladimiroviç), "*Kutadgu Bilig*'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?" adlı makalesinde şairin yaşadığı döneme ait bazı mahkeme kayıtlarından hareketle Buğra Han'ın kimliğini tespit etmiştir. (Bartold 1925; 233)

Kara Buğra Han, şairin kalemini takdir etmiş ve en yüksek devlet memurluklarından ikincisi (birincisi ordu komutanlığı) olan has hâciblik görev ve rütbesini vermiştir.[1]

[1] Türk Hakanlığında hâciblik, saray protokolünde hükümdardan, devlet protokolünde vezirden sonra gelen bir görevdi. Arapça bir kelime olup birinin bir yere girmesini *engelleyen kimse*, *kapıcı*, *muhafız* anlamındadır. (Köprülü 1997: 30) Sonraki dönemlerde birtakım görev ve protokol değişikliklerine uğramıştır. Hâciblik hükümdarla vezir ve diğer görevliler arasında bağlantı sağlayan ve onlara hükümdarın emirlerini tebliğ veya hükümdar ile görüşmek isteyen kişiler arasında vasıta olan kişi idi. Yine Kutadgu Bilig'den anlayabildiğimiz kadarıyla bu görev, halkla ilişkiler ve halkla hükümdar veya vezir arası ilişkileri düzenleyen bir tür özel kalem müdürlüğüne benziyordu. Karahanlılarda ulu hâcib saray teşkilatında hükümdardan, bütün devlet teşkilatında da hükümdar ve vezirden sonra gelen en büyük makam sahibi idi. Hâcib (tayangu) hükümdarla halk arasında aracı idi. Halk dileklerini onun aracılığı ile hükümdara iletebilirdi.

uluġ ḫācib artuḳ bütün çın kerek
bu çınlıḳ bile keḏ bütün din kerek (2436)

(*Ulu hâcib çok emniyetli, dürüst ve bu doğrulukla birlikte de iyi ve dini bütün bir insan olmalıdır*.)

bu yaňlıġ kerek barça erdem bilig
uluġ ḫācib ötrü uzatsa elig (2524)

(*Bütün fazilet ve bilgilerinin böyle olması lazımdır; bu vasıfları hâiz olan ulu hâcib vazifesine başlayabilir*.)

Eseri yazmaya başladığı konusunda *Kutadgu Bilig*'de şöyle der:

tegürdi maña elgin elig yaşım
ḳuġu ḳıldı ḳuzġun tüsi teg başım (0365)

(*Elli yaşım bana elini değdirdi. Kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi*.)

seniňdin ḳolup küç bu söz başladım
tükel ḳılġuḳa küç sen ök bir iḏim (0380)

(*Senden kuvvet isteyerek bu söze başladım, ey Rabb'im, bunu tamamlamak için sen kuvvet ver*.)

Bu beyitten anladığımıza göre *Kutadgu Bilig*'i elli yaşlarında yazmıştır. Eseri 1069/1070 yıllarında tamamladığına göre bu ve devamı olan beyitlerden hareketle müellifin doğum yılının 1019 dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir. (Banarlı 1971; 230) Ölümü hakkında herhangi bir kayıt yoktur. Ancak Banarlı'ya göre 1077 dolaylarında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Yûsuf Hâs Hâcib ile Kâşgarlı Mahmud'un aynı dönem ve çevrede yaşamış, eserlerinde aynı dili ve kültür malzemesini kullanmış olmalarına rağmen birbirlerini ve eserlerini tanımamış oldukları anlaşılmaktadır. "Kâşgarlı Mahmud'un bize kadar gelmiş olan eserinde, onun daha çok Türk millî bünyesinin dış kısmı ile ilgili olduğu görülüyor. Yûsuf ise, bu millî bünyenin iç kısmı üzerinde

Hâcib, idare edenin idare edilenlerle münasebetlerini düzenleyen görevlidir. Devlet ve saray görevlilerinden maruzatta bulunacak kimseleri ilk önce hâcibin bizzat kendisi kabul eder, hazinedar ve kâtip gibi yüksek rütbeli memurlardan elbiseci ve ayakkabıcı gibi zanaatkârlara kadar herkesi dinlerdi. Bilhassa fakir, dul, öksüz ve yetimlerin istek ve şikâyetlerini hükümdara arz etmek onun başlıca vazifesiydi. Hak talebinde bulunanları kabul ederek yol göstermek ve hükümdarın huzuruna çıkarmak da hâcibin en önemli görevleri arasındaydı. Huzura kabul ile ilgili merasimi düzenlemek, örf ve âdetlerin yerine getirilmesini sağlamak da hâcibin işlerinden sayılıyordu. Hâcibin bir görevi de elçiler ile ilgilenmekti. Elçilerin geliş gidişlerinde hâcib onları karşılayıp uğurlar ve hediyelerini temin ederdi. Ulu Hâcib'in emrinde başka hâcibler bulunurdu. (Atik 2018: s 320)

durmaktadır. O da milletinin tarihine ve Türk fikir mahsullerine yakından vakıftır." (Arat, 1991, s.XXI) "Türklerin içtimai teşkilatını yakından biliyor." (Arat 1991; XXI)

> *"Yûsuf Hâs Hâcib, büyük bir mütefekkir ve o ölçüde kudretli bir yazardır. … Bilhassa din ve dünya problemlerini karşılaştırdığı bölümlerde derin Müslümanlığına rağmen her iki tarafı da aynı kuvvetle müdafaa ederek aydın bir insan şahsiyeti göstermiştir."* (Banarlı 1971; 231)

Yûsuf'un seçkin ve hatta zengin bir aileden geldiğini, iyi bir eğitim gördüğünü tahmin edebiliriz. Devrinin "erdemleri" olarak Arapçayı, Farsçayı, edebiyatlarına vâkıf olacak derecede öğrendiğini, dönemin belli başlı bilimlerinden haberdar olduğunu, yine o dönem insanları için aranan hünerlerden olan binicilik, dövüş sanatı, satranç gibi hünerlerde usta olduğunu çıkarabiliriz. Hiç şüphesiz Balasagun'da Türkçeyi edebî dil olarak kullanan çevreler de vardı ve Yûsuf Türkçede de usta idi. Yakışıklı bilgin ve şairin Kâşgar'da bir süre sıkıntı çektiği… anlaşılıyor. (Ercilasun 2016; 294)

Yûsuf Hâs Hâcib'in Yaşadığı Dönemin Kültürel Özellikleri

Türk - İslam kültürünün ilk devresini teşkil eden 11. yüzyıl, Türk tarihinde askerî - siyasi yönden dikkate değer bir gelişme devri olduğu gibi, kültür tarihimiz bakımından da büyük ehemmiyet taşır. (Kafesoğlu 1980; 3) Siyasi yönden kargaşalık sürmesine rağmen Karahanlıların resmen Müslüman olmaları ile başlayan Türk-İslam kültür ve medeniyetinin temellerinin atıldığı 11.yy.'da Gazne ve Kâşgar'da çok sayıda İslami eser yazılmıştır. (Güzel 2019; 5) 10-12. yy. Türklerin altın devri, Türk yükselişinin uğurlu zamanı, Türk fütuhatının yayıldığı çağ idi. Türkler ister siyasi ister ticari isterse de askerî alanda Moğolistan'dan Mısır'a kadar, Kıpçak çöllerinden Hindistan'a kadar söz sahibi idiler. Bu aynı zamanda "Türk kültürünün, Türk dilinin zafer" devri idi. Uzak Sibirya Türkleri, Budist ve Mahiheist Uygur Türklerinin, Hıristiyanlığı kabul etmiş Bulgar Türklerinin ve Musevi olan Hazar Türklerinin dışında, Türk dünyasının hemen hepsi İslam dünyası denilen muazzam coğrafyanın parçası hâline gelmiştir. Güçlü bir devlet olan Musevi Hazar Türklerinin dışında 9-12. yy.'da imparatorluk ve büyük devlet kuran Müslüman Türklerdi ve çok geçmeden Türkler, İslam dininin yayıcıları ve koruyucuları durumuna geldiler. (Bayat 2008;18) Orta Asya'da Karahanlılar, Horasan ve Kuzey Hindistan'da Gazneliler, daha batıda İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da Selçuklular gibi Türk devlet ve imparatorluklarının ortaya çıkışı Doğu İslam dünyasında hâkimiyetin Türklere geçtiğini gösteren büyük çapta tarihî oluşlardır. (Kafesoğlu 1980;3) Bu durum gösteriyor ki 11. yy.'dan önce Türk dünyasında

köklü bir İslami araştırma, tetkik ve tetebbu mevcuttur. Bu sayede elde edilen veriler, bilgiler sadece öğretimlik veya bilimsel çerçevede kalmamış edebî eserler meydana getirilebilecek seviyeye ulaşılmıştır. "… yeni bir medeniyetle karşılaşan Karahanlılar, bir yandan Kur'an-ı Kerim'i okuyabilmek ve diğer Müslümanlarla ilişkiler kurabilmek için hızla Arapça öğrenirken, öbür taraftan da Kur'an-ı Kerim'i anlamaya ve anlatmaya yönelik Türkçe eserler yazmaya başladılar. Ancak yalnızca İslamiyeti tanıtan dinî yapıtlarla yetinmediler ve İslam uygarlığının oluşturmuş olduğu birikimi öğrendikten sonra, bilimin çeşitli alanlarında yapıtlar vermeye başladılar." (Topdemir 2001; 35) Denebilir ki Türkistan Coğrafyası, Türk-İslam medeniyet ve kültürü açısından zirve yapmıştır. İbni Sinâlar, Fârâbîler, Maturidîler bunun birer göstergesidir. Bu düşünür ve âlimler sayesindedir ki aynı çağda, bunlar Oğuz Türkçesinin olduğu kadar Türk Dilinin ortak eserlerinden olan *Divânu Lugati't-Türk, Atebetü'l Hakayık, Kutadgu Bilig, Divan-ı Hikmet, Kur'an Tercümeleri* ve *Tarih-i Kâşgar* gibi kendi çaplarında şaheser sayılabilecek eserler meydana getirilmiştir.

Şüphesiz ki, Orta Türk Devri, Türk edebî dillerinin altın devridir. Türk dili bu devirde, aşağı yukarı beş asırda, hem teorik hem de uygulama açısından ve aynı zamanda özgünlük yönüyle ve elbette çevirileriyle (örneğin Kur'an çevirileri) dünyanın olgun edebî dilleri seviyesine yükselmiştir. (Nerimanoğlu, 2019; 46) Orta Türkçenin *"Müşterek Orta Asya Türkçesi"* diye adlandırılan bu döneminde, yeni Türk şivelerinin teşekkül etmiş olduğu anlaşılmakla birlikte, yazı dili olarak henüz bir dil kullanılmaktadır ve bu da *Hakaniye (Karahanlı) Türkçesi* olarak kabul edilmektedir." (Gülensoy 2019; 7) Yukarıda bahsettiğimiz ilk İslami Türk edebiyatı eserleri işte bu dille (Hakaniye) kaleme alınmıştır. *"Bu yeni Orta Asya Türk edebî dili, sahip olduğu gramer yapısı ve normatif hâliyle lügat tertibini doldurmuş ve zenginliğiyle kendini göstermiştir."* (Nerimanoğlu 2019; 44)

İbni Sina ve Fârâbî ile devrinin son noktalarına / çizgilerine ulaşan Türk-İslam bilim dünyasının kuram (teori) hâlinden başka edebiyat dünyasında gelişen, birbiri peşi sıra olmakla birlikte ortak sayılabilecek bir aydınlanma çalışmasının ürünleri olan *Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakayık, Divânu Lugâti't-Türk* ve biraz daha geç ve başka çevreye kayan *Divân-ı Hikmet* ile karşılaşıyoruz. Bunların hepsi de Türk-İslam sentezi ürünlerdir. Yani İslam inanç sisteminin izin verdiği ölçüde Türk devlet felsefesiyle yan yana, iç içe sunulmuş ve birbiri ile mezcedilmesi sağlanmıştır. "Yûsuf Hâs Hâcib, Türk toplumunun İslamiyet ile birlikte yaşadığı sosyolojik değişim ve değer yargılarını yine toplumun kendi bağrından çıkan bir ses ve duyuşla topluma anlatan bir bilgedir." (Tekercioğlu 2019; 261)

Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig, İslami Türk edebiyatının bilinen ilk büyük eseridir. Elde bulunan üç nüshanın Arat tarafından yapılan karşılaştırmalı metin tespitine göre 6645 beyitten oluşan manzum bir eserdir. Türkçenin bilim ve edebiyat dili olarak kullanıldığını gösteren en büyük tanıktır. (Ercilasun 2004; 293) *Kutadgu Bilig*'in değeri "Yazıldığı devrin, gerek siyasi ve gerek kültürel tarihi bakımından, Türk-İslam muhitinin çok mühim bir merhalesini teşkil etmesi"dir. (Arat 1991; VII) *Kutadgu Bilig*, ilk bakışta doğrudan doğruya devlet teşkilatı ile alakadar gibi görünse de şair eserinde tecrübenin verdiği bir olgunlukla cemiyeti teşkil eden fertler ile bunların cemiyet içindeki mevki ve vazifelerini tayin etmeye daha çok yer ayırmaktadır. (Arat 1991; XXI) *Kutadgu Bilig*, hem sosyoloji, hem de siyaset ilmi ile ilgili bir eser hâline gelir. Bundan dolayı kelime kelime *"mesut olma bilgisi"* manasına gelen *"Kutadgu Bilig"*, terim olarak *"siyasetname"* manasını kazanmıştır. (Ercilasun 1985:133) Kâşgarlı Mahmud, ölümsüz eseri *Divânu Lügati't-Türk*'te *"kut"* kelimesinin karşılığını Arapça *"devlet, baht, uğur, bereket"* olarak açıklamıştır.[1] Dilimizde *"devlet"* hem en üst yönetim kademesi hem de *"mutluluk, saadet, huzur, rahat yaşayış, güven içinde olma"* gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Bu yüzden Yûsuf Hâs Hâcib'in de *"kut"* kelimesini her iki anlamda kullanmış olması muhtemeldir. Zaten eserinin kimi yerlerinde *"devlet"*, kimi yerlerinde de *"kut"* demektedir. Bu durumda *"kut"* kelimesini *"yönetimde egemen olma hâli"* ve birey bazında *"mutlu olma durumu"* olarak anlamamız gerekmektedir. (Karamanlıoğlu 1970; 130)

Kutadgu Bilig tatsız mecazlarla, ahlak dersi veren kuru bir nasihat kitabı değil, … insan hayatının manasını tahlil eden ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tayin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sisteminin (Arat 1991; XXV) ortaya konduğu bir eserdir. Onun asıl konusu *"ideal bir toplum ve devlet"* nasıl olur fikridir; *ideal bir hayat nizamı*dır. "Eser, şairin intihap etmiş olduğu yarı hikâye ve yarı temsil tarzında, arada hareketi hazırlayıcı ve izah edici monologlar ve canlı tabiat tasvirleri ile süslenmiş olan sahneleri ile, bütün olarak, öyle mükemmel bir üslup ve mimari içine yerleştirilmiştir ki bu malzemeye başka ne gibi bir şekil verilebileceğini düşünmek bile güçtür." (Arat 1991; XXVI)

---

[1] "kut" kelimesini Kâşgarlı şu anlamlarda kullanmıştır: devlet دولت DLT (152, 215, 381); baht بخت DLT (154, 162, 329); uğur يُتَبَرُّك DLT (59); bereket بَرَكَتِهَا DLT (551) Kâşgarlı Mahmud 2008

Kutadgu Bilig'in Anlamı

kut: 1. (İlk ve en eski anlamı) Allah'ın ihsanı olan siyasi iktidar; egemenlik yetkisi. **2.** (Sonradan kazandığı anlam) Mutluluk, saadet, devlet, ikbal, sürekli esenlik, gönenç.

+Aḍ-: Öznesi genellikle insan olan ve sözcük kökünün belirttiği duruma gelmek, nitelikte olmak, nitelik kazanmak kavramını anlatan geçişsiz eylemler türetir. (Ercilasun 1984; 17, Taş 2015; 91)

kut+Aḍ-*mak*: 1. Siyasi iktidar kazandırmak; egemenlik yetkisi vermek. 2. Kutlu olmak, mesut / mutlu olmak, devletli olmak, ikbal sahibi olmak, sürekli bir esenlik kazanmak, gönenmek.

-gu: Soyut adlar türetir. (Taş 2015; 135)

kut-aḍ-gu: 1. Siyasi iktidar kazandıran, egemenlik yetkisi veren. 2. Mutluluk veren, mesut eden, ikbal sahibi kılan, esenlik sağlayan, gönendiren.

bil- *mek* : Bugün de kullandığımız "bil-mek" fiilinin köküdür.

-g : Eylem sonucunu bildiren fiilden isim türetme ekidir. (Taş, 2015; 117)

bil-(i)g: Eski Türkçede bugünkü "bilgi" kelimesinin söyleniş şeklidir; hikmet.

Ercilasun, yukarıda belirttiğimiz gibi anlam olarak *"mesut olma bilgisi"*, terim olarak da *"siyasetname"* anlamına geldiğini belirtir. Başkaca bilim adamlarımız bu adlandırmanın doğru olmadığını, hiç değilse kendi devrinde bu anlamda kullanılmadığını ifade ederler. Bu değerlendirmeleri ve *"kut"* kelimesinin başlangıçtan beri taşıdığı anlamları izlemekte yarar vardır.

"Kut" Kelimesi ile Ne İfade Ediliyor?

Eserinin XVI. faslını *"Devletin Sıfatı"*na tahsis etmiş olan Yûsuf Hâs Hâcib, muhtelif yerlerde olduğu gibi burada da *kut*'u doğrudan doğruya *"devlet"* kelimesinin Türkçe karşılığı olarak kullanmıştır. (b. 740, 741) Fakat, burada kastedilen devlet *"state"* değildir. Zira Türklerin bu manada "il" (veya él) kelimesini kullandıklarını biliyoruz. O hâlde buradaki devlet (yani kut), bugün kullandığımız *"devlet kuşu"* deyimindeki *"devlet"* sözünün içinde saklı olan manadaki devlettir. Bu bakımdan *kut*'u, *"baht, iyi talih, ikbal, uğurluluk ve saadet"* manalarından başka asıl *"siyasi hâkimiyet kudreti, yani devleti idare kudret ve salahiyeti"* manasında görmek gerekmektedir. (Genç 1981; 67) Bu durumda *Kutadgu Bilig*, eski Türkçede *"mesut kılma ve devleti idare etme ilmi"* olmaktadır. (Genç 2002; XIX)

"*Kutadgu Bilig* adının doğrudan doğruya 'kut'ta düğümlendiği, bu yüzden araştırmacılar doğu ülkelerinde çok rastlanan cinsten bir nasihat ve ahlak kitabı saydıklarından "kut" kelimesini kolaylıkla *saadet, talih, baht* manalarına bağlamışlardır." (Kafesoğlu 1980;33) diyen yazar Sadri Maksudi Arsal'ın *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı eserine gönderme yaparak "kut"un aslında *"siyasi hâkimiyet"* kavramını ifade ettiğini savunur. (Kafesoğlu a.y.) "Kut"un diğer anlamları hakkında Doefer'e atfen şu görüşleri savunur: "*Talih, saadet, bahtiyarlık* ikinci planda kalan ve ancak sonraları ortaya çıkan tali manalar durumundadır ki daha çok Batı Türk lehçelerinde gelişen bu mana değişikliği veya mana genişlemesinde İslami çevrenin tesiri rol oynamış görünmektedir." Kut'un "mübarek" manası da Tanrı ile olan ilgisinden doğmaktadır. Bilindiği üzere, "kut" Türkçenin en eski kelimelerinden biridir ve MÖ 176 yılında Mete tarafından Çin imparatoruna yazılan mektupta bu Türk hükümdarının adı sırasında geçmektedir.[1] G. Doerfer 'kut' tabirini *'insanın bir nevi otonom ruhi kuretidir ki bilhassa hükümdar için Gök ve Yer tarafından desteklenmeye muhtaçtır'* şeklinde açıklamaktadır." (Kafesoğlu 1980; 33-34) Erkan Göksu da dipnotunda belirttiği kaynaklardan tarama yaparak "kut" ve buna bağlı olarak *Kutadgu Bilig* hakkındaki bilgileri şöylece düzeltir: … *Kutadgu Bilig*, kimilerinin izah ettiği gibi *"mesut eden, mutluluk veren bilgi"* değil, *"kutadmak"* yani *"kut sahibi kılmak"* veya *"kut'a eriştirmek"* fiilinden yapılmış bir isimdir. Anlamı da *"siyasi hâkimiyet / otorite bilgisi", "devlet kılan / yapan bilgi", "devletli olma, devleti idare etme bilgisi"* veya en net ifadesiyle *"hükümranlık / hükümdarlık bilgisi"* şeklinde olmalıdır. (Göksu 2019; 69)

Özetleyecek olursak *Kutadgu Bilig* kelimesinin anlamını, eski Türkçe dönemlerinden beri devam edip gelen ve henüz İslami kavramlar yüklenmemiş olan "kut"un ilk anlamına dayandırarak *"Egemenlik Yetkisi Kazandıran Bilgiler"* olarak açıklayabiliriz. Burada şunu da belirtmekte yarar var: *Kutadgu Bilig* bütünüyle okunup değerlendirildiği zaman bu üst kavramın ötesinde birey veya daha küçük yönetim elemanları için de *"Otorite Kazandıran Bilgi"* anlamına da indirgenebilir. Üst yapıdaki *"egemenlik"* ile indirgenmiş olan *alt yetkilerin* nasıl kazanılacağını beyitler arasında sezilen, satır arası okumalarla anlamak gayet kolaydır. Bu bakımdan "kut"un anlamını tek bir kavram olarak sınırlandırmak doğru değildir. Belki de "kut" kelimesi, *Kutadgu Bilig*'den sonra ikincil anlamlarını kazanmaya başlamıştır. Zaten, *Kutadgu Bilig*'de bu ikincil anlamlara uygun veya yatkın beyit pek çoktur.

Kut kavramını biraz daha açmak yerinde olacaktır. Kut kavramı Türk dilinin eski ve en yaygın kültür kavramlarından biri olup *iktidar* kavramına eş olarak kullanılmaktadır. (Ayık, 2016; 85) Türklerdeki kadim devlet anlayışı, Tanrı'nın "kut" bağışlaması yolu ile dünyayı idare etme hakkına dayanan

[1] **Taŋrı ḳutı Tan-hu** (Tanrı'nın hükümdarlık hak ve hukuku ile donattığı hükümdar).